

Kutatásunk egy tervezett későbbi, nagyobb lélegzetű nyelvfilozófia-történeti kutatásnak – melynek eredményeképp egy nyelvfilozófia-történeti monográfia-sorozatot indítanánk – a megalapozó, bevezető „pilotprojektje” volt.

A nyelvfilozófia lehetséges meghatározásai közül a következő kettőt emeltük ki:

1./ a nyelv (illetve nyelvfilozófia) mint a filozófiai analízis, illetve érvelés kiváltképpeni eszköze,

2./ a nyelvfilozófia mint a nyelvre vonatkozó filozófiai reflexió.

1./A kettő közül az elsőnek szenteltünk valamivel nagyobb figyelmet. A nyelvfilozófia eme első meghatározásán belül is két fő megoldási irányt különböztettünk meg, mégpedig aszerint, hogy a./ a filozófiai-logikai-nyelvi analízis a hagyományos metafizikai problémák megoldását célozza-e, vagy pedig b./ éppenséggel a metafizikát kell-e kiküszöbölni vagy legalábbis kívül helyezni bizonyos határokon a nyelvkritika segítségével.

a./ E két utóbb nevezett irány közül az elsővel Huoranszki Ferenc foglalkozott, részben 20. századi vitákhoz kapcsolódva, részben pedig visszanyúlva a 18. század eszmetörténetéhez. Készülő könyvének első fejezete a modern nyelvfilozófia egyik klasszikusának, G. E. Moore-nak a szabad akarat fogalmával kapcsolatos álláspontját védelmezi a kortárs – meglehetősen elterjedt és széles körben elfogadott – kritikákkal szemben. Moore szerint a szabad akarat egy kontrafaktuális feltételes állítás segítségével elemezhető. Ezzel az elképzeléssel szemben mind széles értelemben vett logikai, mind pedig metafizikai ellenvetések felmerültek, amelyek azonban a dolgozat szerint megválaszolhatók. A kézirat második fejezete amellet érvel, hogy túl a logikai és metafizikai problémákon, Moore elemzésének erénye, hogy jól magyarázza azokat a tényeket, amelyeket a mindennapi nyelvhasználat során az erkölcsi felelősség feltételeként szoktunk érteni. A kézirat tehát a szabad akarat klasszikus filozófiai problémáját összeköti a metafizikai érvek nyelvkritikai elemzésének modern módszerével. Eredményei felhasználhatók a szabad akarat és okság problémájának filozófiatörténeti vizsgálata során is.

Huoranszki Reidről készült tanulmányának célja pedig annak bemutatása, miként értelmezte a nyelvkritikai módszert sokak szerint megalapozó 18. századi filozófus a cselekvés, a racionális indokok és a szenvedélyvezérelt cselekvés viszonyát. Azzal szemben, amit ma sokan állítanak, hogy a szenvedélyvezérelt cselekvés is racionális indokok alapján történik, ellenkező esetben nem lehetnénk felelősek érte, Reid nyelvi fogalmaink elemzése segítségével azt igyekszik megmutatni, hogy bizonyos fajta kontroll hiánya – ami a

szenvédélyvezérelt cselekvés sajátossága – összeegyeztethető az erkölcsi felelősséggel. A kézirat előtanulmány egy olyan íráshoz, amelyben a szerző részletesebben szándékozik bemutatni, hogy Reid miként használta a nyelvkritika módszerét az okság, cselekvés és racionalitás fogalmainak elemzése során.

b./ A metafizika nyelvkritika általi kiküszöbölésének kérdéseivel Carnap és Wittgenstein példáján Ambrus Gergely és Neumer Katalin foglalkozott.

Ambrus Gergely készülő könyvének egy fejezete akár az előző ponthoz is kapcsolható lett volna legalábbis annyiban, amennyiben a test-lélek probléma carnapi tárgyalását vizsgálja. Carnap természetesen – a többi hagyományos metafizikai kérdéshez hasonlóan – a test-lélek problémát, vagy szűkebben az agy és a tudat kapcsolatára vonatkozó metafizikai kérdést is értelmetlennek tartotta. A fejezet bemutatja Carnap különböző korszakaiban vallott – különböző – nézeteit arról, hogy miért értelmetlen a metafizikai agy-tudat probléma; elemzi a *Der Logische Aufbau der Welt* (1928) konstruktivista javaslatát, a harmincas évekbeli radikális fizikalista javaslatot, illetve a késői liberalizált empirista javaslatot. A fejezet konklúziója szerint legfeljebb a liberalizált empirista fizikalizmus jöhet szóba mint az agy-tudat viszony nem metafizikai értelmezése (annál is inkább, mert a korábbi megközelítéseket maga Carnap is feladta); mindazonáltal kétséges, hogy Carnap ezen késői elképzelése valóban metafizikailag semlegesnek tekinthető-e, s nem pedig a metafizikai fizikalizmus (az agy-tudat azonosságelmélet) egy változatának. Ambrus emellett egy tanulmányt is szentelt Carnapnak, ezen belül az *Aufbau*-ra összpontosítva. Carnap metafizika-kritikáját elemezve az újabb értelmezéseket vizsgálja, különös tekintettel az ún. transzcendentális interpretációkra. Amellett érvel, hogy az *Aufbau* fenomenalista redukcionista felfogása, illetve az ehhez kapcsolódó, Carnap metafizika-kritikájával szembeni ellenvetések (ti. hogy az *Aufbau* metafizika-kritikája ellentmondásos, mert, legalábbis közvetve, elkötelez a metafizikai fenomenalizmus mellett) nem tarthatók; illetve hogy ha a transzcendentális felfogást elfogadjuk, úgy az *Aufbau* metafizika-kritikája nem tekinthető ellentmondásosnak. Tanulmányával Ambrus az ellen a sokáig elfogadott – s a nem analitikus kritikusok között máig is bevett – nézet ellen is érvel, mely szerint Carnap metafizika-kritikájának lényege a *verifikacionizmus* volna. Valójában a carnapi metafizika-kritika ennél sokkal komplexebb volt, és az idők folyamán jelentősen változott is, mind célpontjait (tudniillik hogy mi tekintendő metafizikának), mind pedig érveit és módszereit tekintve. A verifikacionista érvelés csupán egyike a metafizika elleni érveknek és talán nem is a legfontosabb – a *Der logische Aufbau der Welt*-ben például az értelmesség verifikacionista kritériuma nem is szerepel, ez először a *Scheinprobleme der Philosophie*-ben jelenik meg.

Neumer Katalin „Verdächtige Bilder und Töne” című előadásában – mely rövidesen írásos formában is meg fog jelenni – egy, a wittgensteini értelmetlenség-kritikának a Wittgenstein-irodalomban eddig még nem elemzett aspektusára figyelt föl. Wittgenstein nyelvkritikájának egyik alappontja, hogy nyelvünk – mégpedig nyelvünk rossz analógiái és képei – félrevezethetnek, értelmetlenségekhez vezethetnek bennünket. Eme értelmetlenségektől, az értelmetlen nyelvhasználattól pedig a wittgensteini filozófiai terápia hivatott eltéríteni, visszatéríteni bennünket – mégpedig megint csak képekkel, de ezúttal jó képekkel. A képeknek eme két pólusa között azonban egy harmadik is található, nevezetesen azok a képek, amelyeket Wittgenstein „gyanúsaknak” nevez: amelyek hol félrevezetnek bennünket, hol meg nem. Ilyen képekről (melyek sokszor hangokkal, a nyelv hangzó oldalával is „gyanús” kapcsolatba lépnek) leginkább Wittgenstein utolsó, a *Filozófiai vizsgálódások* utáni korszakában találkozhatunk, mégpedig olyan, erre az időszakra kiváltképp jellemző fogalmakkal összekapcsolva, mint az aspektusváltás, a jelentésélmény és a másodlagos jelentés. Ekképp Neumer munkája a mellett – a szakirodalomban eddig csak sporadikusan kifejtett – értelmezés mellett is szól, hogy a *Filozófiai vizsgálódások* után Wittgenstein eltávolodott korábbi, „standard” koncepciójától.

2./ A nyelvfilozófiai vizsgálódást persze nemcsak a filozofálás módszere különböztetheti meg más filozófiai vizsgálódásoktól, hanem igen egyszerűen és hétköznapien a vizsgálódás tárgya is: például olyan kérdések vizsgálata, mint a nyelv és a „valóság” közötti „leképezési” viszony, a jelölő és a jelölt közötti kapcsolat, a nyelvi jelek és a mentális közötti viszony, vagy a megértés lehetőségeire és feltételeire, a nyelvi megértés univerzalitására vagy relativitására vonatkozó megfontolások.

a./ Ide kapcsolhatók Farkas János László Frege szemantikájának alapvető vonásait tisztázó kutatásai. Tanulmányában Frege olyan közismert distinkcióinak adott újszerű értelmezést, mint az értelem (Sinn) és a jelentés vagy jelöllet (Bedeutung). Farkas János írásában mindenekelőtt világosan elhatárolja egymástól a fogalom és a tárgy, valamint az értelem és a jelentés vagy jelöllet különbségét, mivel e két fontos distinkciót a Frege-interpretációk gyakran összemossák és egyenlőségjelet tesznek egyfelől a fogalom és az értelem, másfelől a tárgy és a jelöllet között. Frege szemantikájára azonban – a jelölés hagyományos, peripatetikus és skolasztikus elméleteivel szemben – szerinte épp az a jellemző, hogy felmondja ezeket az azonosításokat.

b./ A megértés univerzalitása vagy éppen relativitása egyik központi része volt tanulmányainknak.

Neumer Katalin a „Die 'gemeinsame menschliche Handlungsweise'. Zu einem Wittgensteinschen Begriff“ című előadásában a címben jelzett, Wittgenstein által a *Filozófiai vizsgálódások* 206. pontjában használt kifejezés jelentésének ment utána, mégpedig oly módon, hogy az egész hagyatékban megvizsgálta a wittgensteini mondat – „A közös emberi cselekvésmód az a vonatkoztatási rendszer, amelyre támaszkodva egy idegen nyelvet értelmezünk“ – lényeges szavainak („emberi“, „cselekvésmód“, „vonatkoztatási rendszer“) különböző előfordulásait és jelentéseit, ekképp rekonstruálva a wittgensteini „idiolektust“. Ezek az aprólékos elemzések megingatták a passzus közkeletű interpretációinak már a kiinduló kérdésfeltevéseit is: például megmutatták, hogy Wittgenstein az előfordulások többségében „cselekvésmódon“ valójában nem többet ért, mint egyszerű, konkrét cselekvéseket vagy ezeknek egy komplexumát, amelyek mint ilyenek nem lehetnek (legalábbis nem a wittgensteini fogalmi hálóban) oly módon univerzálisak, hogy egy idegen nyelv megértésének univerzális alapjait szolgáljanak.

Laki János „A tudományfejlődés pulzáló modellje“ című írásában ama standard Kuhn-interpretációval ütközik meg, amely szerint a tudományos terminusok radikális jelentésváltozása következtében a tudomány változása nem racionális. A nyelvi, perceptuális és módszertani összemérhetetlenség egyenes következménye a szélsőséges relativizmus. Ezzel szemben Laki megkülönbözteti az evolúciós szemantika és episztemológia eszköztárával leírható, konkrét tudománytörténeti korszakokra korlátozódó változást (scientific change) és a tudomány hosszú távon kibontakozó történeti fejlődését (scientific development), s amellet érvel, hogy a két esetben más a kognitív folyamat ágense, s ennek megfelelően az előbbinél individuális, az utóbbinál kollektív racionalitás-fogalom alkalmazása indokolt. Megmutatja, hogy az egymást feltételező és előkészítő normál és rendkívüli kutatási periódusok szisztematikus váltakozása a tudományfejlődés lineáris és megfordíthatatlan, jóllehet, diszkontinuus felfogását eredményezi.

Laki másik, „A tudomány mint nyelv és mint kultúra“ című tanulmányában a természettudományoknak és a társadalom- (humán-) tudományoknak a 19. században kikristályosult, ám a 17. századik visszavezethető szembeállítását elemzi. A természettudományok eszerint– mint olyanok, amelyek közvetlenül az objektív tényekre irányulnak – univerzálisak lennének. Velük szemben a humántudományok a középkori szövegértelmezés hagyományához kapcsolódnak: ismereteik nyelvhez kötöttek, ennél fogva interpretáció-függők s ekképp relatívak. Ez a felfogás rendült meg a 20. század 70-es éveire: a természettudományok is nyelvhez, egy adott közösség szabályrendszeréhez kötötként, s mint ilyenek nyelvként: értelmezendő, fordítandó nyelvként jelentek meg. Ily módon a tudomány

egységesült, még ha éppen azzal ellentétes módon is, mint ahogyan ezt a 19. századi pozitivisták elképzelték: nem a természettudományok univerzalitás-igénye alatt, hanem a társadalomtudományok relativizáló értelmező hagyományához kapcsolódva.

Egy szálon a relativizmus kérdésköréhez kapcsolódik Farkas János Lászlónak az MTA Filozófiai Kutatóintézetében Fregéről tartott, „A második birodalom” című előadása is: a Frege elemezte nyelvi fordulatok szemantikáját vizsgálva azok időhöz és helyhez kötöttségét („relativitását”) mutatta ki. Ekképp, mondhatni, adalék a Laki által is elemzett kuhni tudományfejlődési modellnek a szűk értelemben vett tudománytörténeten túlra való kiterjesztéséhez is.

c./ A mentalizmushoz való viszony minden bizonnyal az elmúlt jó száz év nyelvfilozófiai elképzeléseinek egyik vízvonalzója volt.

Ebben a kérdésben Wittgenstein mind korai, a *Tractatus*-ban képviselt, mind pedig késői, a *Filozófiai vizsgálódások*-kal fémjelezhető korszakában amellet foglalt állást, hogy a lelki jelenségek a nyelvi megnyilvánulások kísérőiként felfogva nem játszanak konstitutív szerepet a kommunikáció folyamatában és a megértés sikerességében. Mint Neumer Katalin a „Sklaven und Automaten” című tanulmányában megmutatta: ez a koncepció 1946 – a *Filozófiai vizsgálódások* – után elkezd meginogni: Wittgenstein új fogalmi hálót dolgoz ki, melynek csomópontjai olyan fogalmak, mint az „aspektusváltás”, a „jelentésélmény” és a „másodlagos jelentés”. Ezek a – mentális jelenségekkel is összekapcsolódó – fogalmak együttesen a jelentés használatelméletének legalábbis részleges megrendülését is eredményezik. Wittgenstein ugyanis számos fejtegetésében nem tudja kikerülni a következtetést: akinek nincsenek jelentésélményei, aki nem képes az aspektusok élményekkel összekapcsolódó változását megpillantani, annak cselekvései, s így nyelvi cselekvései merevebbek, automatikusabbak lesznek; az nem lesz képes sem spontán cselekvésekre, reakciókra, sem pedig olyan rugalmas gondolkodásra, mint mi: mintegy automatához válik hasonlatossá. Ekképp az élmények, a mentális megléte a cselekvések és a gondolkodás emberi mivoltának biztosítékává válik. Wittgenstein, mondhatni, egy értelemben rehabilitálja a „lélek” fogalmát is: embernek azt nevezzük, akinek lelke van, akihez úgy viszonyulunk, olyan a beállítódásunk hozzá, mint lélekkel bíró lényhez. Neumer e tanulmánya is amellet érvel tehát, amit már az 1.a/ pont alatt bemutatott „Verdächtige Bilder und Töne” című előadása kapcsán is említettünk: a *Filozófiai vizsgálódások* után Wittgenstein legalábbis elmozdul korábbi „standard” koncepciójától.

A mentális kérdéseire kapcsolódik Lehmann Miklósnak a MAKOG-on előadott, majd tanulmány formájában is megjelentetett írása is, mely két kutatási megközelítés

összekapcsolását kísérli meg: egyrészt a kognitivistá szemléletmód alkalmazását az esztétikai preferenciák tekintetében, másrészt a klasszikus filozófiai szemléletmód követését az esztétikum keletkezéséről. A két, látszólag egymástól távol álló oldal az analitikus (nyelvfilozófiai) esztétikumfelfogásban meglepően közel kerül egymáshoz. Az egyik oldalról az evolúciós elmélet, a másik oldalról a kulturális megközelítés szintézise következtében a felfogás az esztétikumot az episztemológiai folyamatok kontextusában jeleníti meg.

3./ S végül foglalkoztunk a nyelvfilozófia történetének némely csomópontjával, illetve csomóponti figurájával, ezen belül az olasz nyelvfilozófia némely mozzanatával, továbbá Saussure munkásságával a 19–20. század fordulójára nyelvi fordulatának kontextusában. Ezt az irányt Kelemen János képviselte kutatásainkban.

a./ Kelemen Dantéről szóló magyar és olasz nyelvű munkáiban a metaforák és trópusok szerepét, a szóképek szemantikáját elemezte, illetve a témát tágabb történeti kontextusba is állította a „Metafora, trópusok, jelentés“ című konferencia bevezető előadásában. Dante kapcsán kitér a képi ábrázolás narratívájának, a képi elbeszélés nyelvi vagy nem nyelvi jellegének kérdéseire is. Vicóról szóló magyar és olasz nyelvű írásai szintén kapcsolódnak a metafora témaköréhez is, hiszen Vico antikarteziánus nyelvfelfogása – mint Kelemen megmutatja – többek közt a metaforikus nyelvhasználat rehabilitálásában mutatkozik meg. Descartes és a Port Royal az igazság szempontjából kétes értéket tulajdonított a nyelveknek, a történelemnek, a retorikának és a poétikának. Vico számára viszont a történelem az emberek saját műve, s mint saját művünkről lehetséges róla biztos ismeret. A történelem éppenséggel a filológia eszközeivel megismerhető emberi világ teljessége. Ekképp a történelem tanulmányozása szélesebb értelemben vett filológiai, nyelvi tanulmányokat jelent. A nyelv – s az egyes népek nyelvei – olyan tükör, amelyben a szellem önmagát ismerheti meg. Vico mindn antikarteziánizmus ellenére, annak ellenére sem vallott relativista nyelvkonceptiót, hanem feltételezett egy univerzális, az emberi természettel összefüggő, a dolgok lényegét kifejező nyelvet. S végezetül Vico nyelvelméletének fontos vonása a nyelv társadalmi jellegének felismerése: ebben kevés számú elődje között az elsőt, nevezetesen Dantét érdemes megemlíteni.

b./ „A nyelv fogalma Saussure előtt és után“ című tanulmányának középpontjába Kelemen azt az eszmetörténeti kérdést állítja, hogy vajon Saussure nyelvészetének van-e helye és milyen helye van a nyelv természetéről való gondolkodás általános történetében. Kelemen a „saussure-i fordulatot“ elhelyezi a filozófia általánosabb antihistoricista, antipszichológista és antiidealista fordulatának kontextusában, amelyet különböző területeken

többek közt Frege, Wittgenstein, a Bécsi Kör és Durkheim képviseltek. Kiemelten elemzi a fregei és a saussure-i koncepciók hasonlóságait és különbségeit, emellett a nyelv és a pénz – Boethiustól Marxig megvont és Saussure-nál is megtalálható – analógiájának jelentőségét. Fő következtetése, hogy Saussure nézetei a mai napig mind a nyelv társadalmi természetű felfogásai között, mind pedig a nyelvi formának Platónig visszavezethető koncepciói között az egyik legjelentősebb elméletet képviselik.

4./ Végezetül említést tennék a projekt résztvevőinek témába vágó tudományszervezői, illetve konferencia-szervezési tevékenységéről.

Neumer Katalin és Lehmann Miklós a terveknek megfelelően nyelvfilozófiai – igen sikeres – miniszümpoziumot szervezett 2006. nov. 20-ikán az MTA Filozófiai Kutatóintézetében, amelyen a kutatás résztvevői adtak elő.

Kelemen János volt az Association des Sociétés de Philosophie de Langue Française (A.S.P.L.F.) „Le meme et l'autre. Identité et différence” című XXXI., Budapesten megtartott kongresszusa szervezőbizottságának elnöke (2006. aug. 29.–szept. 2.), ezen belül ő szervezte a kongresszus nyelvfilozófiai szekcióját is. A „Nyelv, megértés, interpretáció” című konferencia-sorozat részeként szintén ugyanő „Metafora, trópusok, jelentés” címmel szervezett konferenciát az ELTÉ-n (2006. szept. 28–29.).